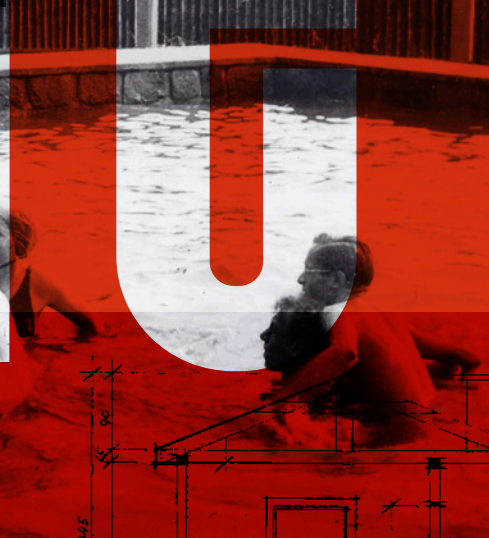

ReKreace

Z historie a současnosti
rekreačních vilových
a vilchatových kolonií
v okolí Prahy

Václav Matoušek
David Vávra
Martin Mlynarič
Jan Matoušek

ReKreace

**Z historie a současnosti
rekreačních vilových
a vilchatových kolonií
v okolí Prahy**

2024

Texty © Václav Matoušek, David Vávra, 2024

Fotografie © Martin Mlynarič, 2024

Grafická úprava © Jan Matoušek, 2024

Obsah

Potřeba téměř životní I.	12
Milostivé osvobození od daně činžovní	16
Již staří Římané	20
Šlechtic podnikatelem – podnikatel šlechticem	24
1874	28
Ztracená generace	36
Chata. Chata? Chata!	44
Trampové a padouři	54
Potřeba téměř životní II.	60
Malý exkurz zákonodárný	68
Věci podstatné a věci pošetilé	70
Božkov	76
Chata úředníka zaměstnanecké pojišťovny	84
Vila ředitele pojišťovny	94
Dobřichovice	104
Chata prokuristy Ferkla	110
Chata poslance Laubeho	120
Hlásná Třebaň	126
Chata prodavačky a obchodního zástupce švýcarské textilní firmy	138
Hradištko	146
Vila majitelů obchodu s textilem a nábytkem	156
Kersko	166
Chata Ing. Josefa Seidla	172
Klánovice	180
Vila ředitele záložny	186
Lety	196
Vila dvou vzdělaných, emancipovaných žen	202
Vila advokáta a notáře	216
Pikovice	228
Vila legionáře	238
Vila pražského zlatníka	246
Senohraby	254
Chata Huberta	262
Všenory	268
Vila obchodníka se dřevem	278
Z vily do chaty. Příběh rodiny obchodníka s textilem	284
Zadní Třebaň	292
Ze statku do chaty. Příběh statkáře a řezníka	298
Může být něco ideálnějšího?	306
Autoři	310
Literatura	312
Rejstřík	316

Naše knížka by nevznikla bez ochotné spolupráce a vstřícných konzultací s řadou jednotlivců a institucí. Je proto naší milou povinností poděkovat za milé přijetí a spolupráci prof. Miloši Havelkovi z Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy, PhDr. Patriku Líbalovi z Národního památkového ústavu v Praze, bývalému starostovi Dobřichovic panu Václavu Kratochvílovi, manželům PhDr. Janu Hájkovi a PhDr. Evě Hájkovým a Romaně Dvořákové, studentce Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy. Za vynikající a inspirativní spolupráci děkujeme dále pracovníkům Státního okresního archivu Praha-venkov v Dobřichovicích, Státního okresního archivu v Berouně a archivu Národního technického muzea v Praze.

Velký dík a ochotu podělit se o cenné vzpomínky samozřejmě vyjadřujeme všem pamětníkům: paní Vladaně Göhlerové z Božkova u Mnichovic, MUDr. Marku Ferklovi a manželům Pavilkovým z Dobřichovic, manželům Mühlbachovým z Hlásné Třebaně, manželům Štěpánkovým z Hradištka, paní Aleně Chalupové a jejímu synovi Janu Chalupovi z Kerska, manželům Karlinovým z Klánovic, doc. RNDr. Jarmile Kubíkové a jejím dvěma synům Petrovi a Martinovi. Dále děkujeme Ing. Janě Krausové a Ivo Junkovi z Let, manželům Čerepušťákovým a manželům Rezkovým z Pikovic, Romanu Kotlánovi ze Senohrab, manželům Jiskrovým a dále Marii Kotrbové a její dceři RNDr. Haně Skálové ze Všenor a Ing. Karlu Jandovi z Dobřichovic.

Re

Kne

ade

Potřeba téměř životní I.

„V novější době s prvním zavanutím teplejšího vzduchu, s prvními paprsky jarního slunce zachvacováno jest pražské obyvatelstvo touhou po venkově. Na tisíce rodin vydává se nejen do bližšího i vzdálenějšího okolí pražského, ale do všech krajů Čech, i v končiny pohraniční, ba i daleko za hranice na letní pobyt. (...) Kratší neb delší letní pobyt na venkově stal se obyvatelům Prahy potřebou téměř životní. Dávno před válkou mnohé rodiny, které měly děti malé, nedospělé ještě do školy, vyjížděly již na jaře, za nimi pak chvátaly rodiny s dětmi školáky, sotvaže školy zakončily vyučování. Dopoledne mládež přinášela vysvědčení a již klopýtala přes napěchované kufry a kabely a žoky peřin a pokrývek a odpůldne pražský byt zpustl. Vlaky rozvázely pražské „náletníky“ všemi směry, do vil, do rodinných domků, do najatých bytů.“

— Ignát Herrmann. Před padesáti lety. *Drobné vzpomínky z minulosti*. I. Praha, 1924 (s. 232–233).

Slavný spisovatel nepřeháněl. Opravdu již dávno před válkou (první světovou) vyjížděly mnohé pražské rodiny na léto mimo Prahu do vlastních nebo pronajatých vil, penzionů, hotelů i dočasně uprázdňených venkovských bytů a stavení. Po válce, počínaje 20. lety, kdy Ignát Herrmann své vzpomínky vydával, se počet Pražanů na venkově skokově znásobil. Jednalo se skutečně o tisíce lidí. Nebyli to jen „náletníci“ a „letňasci“, kteří opouštěli město na celé léto. Ale i skromnější „luřáci“, odjíždějící za zdravým vzduchem (die Luft – vzduch) pouze krátce, na sobotní odpoledne a neděli neboli weekend (výraz víkend, dnes běžný anglicismus, se ještě nepoužíval). A nejezdili jenom do vil a rodinných domků, ale ve stále větší míře i do chat, které se těšily rostoucí oblibě nejen mezi „divokými skauty“ neboli trampy, ale i mezi zcela spořádanými výletníky, jimž byla nespoutaná trampská romantika na hony vzdálená.

Nejsme samozřejmě první, koho napadlo prozkoumat historii letních venkovských obydlí i celých rekreačních kolonií. Připomeňme alespoň znamenitou řadu Slavné vily, jejíž autoři před více než deseti lety důkladně a poučeně mapovali vynikající příklady vilové architektury 19. a 20. století v českých zemích. Pobyt na letních bytech v meziválečném období zevrubně studoval a v knize Slasti a strasti letních bytů popsal historik Jiří Šoukal. Díky historičce umění Šárce Koukalové vznikly i dvě znamenité a objemné knihy o významných vilách v Dobřichovicích a Černošicích. Pozoruhodná díla byla také sepsána o Klánovicích, Senohrabech, Mnichovicích, Kersku a řadě dalších letovisek.

Ale navzdory úsilí mnoha profesionálních i amatérských badatelů zůstalo ještě nemálo „bílých míst“ v bádání o počátcích rekreace za hranicemi českých měst. A tato neprozkoumaná místa dějin všedních dnů našich předků nás neznepokojují jen z jakéhosi pocitu neúplnosti nostalgických vzpomínek na dávno zašlé časy. Četná letoviska zakládána ve druhé polovině 19. a první polovině 20. století zejména v okolí Prahy a v menším počtu a hustotě rozestá po celé naší zemi se totiž významně zasloužila o vznik moderní krajiny českých zemí. Nejenom výstavba továren, železnic, budování přehrad, hloubení dolů a lomů, ale i proměna nezanedbatelné části českého venkova na zábavní parky obyvatel velkých průmyslových měst vytvořila v období industrializace krajinu, v níž žijeme a kterou předáváme našim potomkům. A nemělo by nám být proto lhostejné, jak a proč k těmto proměnám došlo a nadále dochází.

Vrátíme se proto do časů, kdy pražští „náletníci“, „luftáci“ a „letnáskové“ vyjížděli z nádraží císaře Františka Josefa¹ či z nádraží Západního² nebo Denisova³ na celé léto nebo jen na kratičký weekend. Nahlédneme nejprve do 19. století a prvních dvou desetiletí 20. století, kdy se fenomén letních bytů postupně vytvářel. Motivy k pravidelným výjezdům na venkov jsou dosud

předmětem badatelských diskuzí. Jisté však je, že letní vilu na venkově si zpočátku mohli dovolit jen lidé, kteří měli nejenom dost peněz, ale také dostatek času, aby mohli sobě i své rodině dopřát luxus dlouhodobého pobytu mimo město, v němž bydleli i pracovali.

Těžiště našeho zájmu bude ovšem ve 20., 30. a na počátku 40. let 20. století. I v tomto případě hledají badatelé teprve odpovědi na otázku, co způsobilo zásadní zlom ve vývoji rekreace za hranicemi velkých měst. Jisté ovšem je, že v průběhu 20. let se po válečné stagnaci obnovil stavební ruch ve všech předválečných letoviscích. A začala vznikat letoviska zcela nová. Bohatí lidé si i nadále nechávali stavět velké a honosné vily. Ovšem nejpozději od 20. let se odpočinek ve vlastní rekreační stavbě stal zcela běžným i pro reprezentanty středních, ba i nižších vrstev. Nejméně dvě třetiny nových staveb po válce proto tvořily menší vilky, zahradní domky a od konce 20. let i první dřevěné, zděné a montované chaty. A nezměnil se jen typ staveb a složení rekreantů. Změnil se od základu i celkový charakter letovisek. S trochou nadsázky můžeme říci, že válka smetla z povrchu země exkluzivní letoviska městských elit. Rekreační kolonie meziválečné můžeme naopak charakterizovat jako velmi pestré směsice staveb mnoha druhů, stylů a velikostí a přirozeně také jako pestré směsice lidí nejružnějších povolání, zálib a někdy až propastně rozdílných majetkových poměrů.

Hospodářská krize ani sílící obavy z nového válečného konfliktu ve 30. letech rozvoj letovisek nikterak nezbrzdily. Spíše naopak. Bude proto pro nás dalším důvodem k zamyšlení, proč v době meziválečné zažívala historická letoviska opakovaně vlny nárůstu obliby. Stavební rozvoj letovisek zastavila na počátku 40. let až nařízení protektorátní vlády, která povolovala jen stavby ve prospěch válečného hospodářství.

Základní síť letovisek, jež vytrvala dodnes, vznikla před koncem 30. let. Tady bychom proto mohli naše bádání ukončit. Přesto budeme pokračovat. Po roce 1942 sice stavební vývoj letovisek stagnoval. Ale život šel dál. A ne vždy cestami poklidnými. Některé stavby, ba i celá letoviska na řadu let zabrali němečtí okupanti. Kde mohli původní majitelé zůstat, proměňovali místa odpočinku v úkryty před válečnými útrapami. Do relativního klidu venkova se stěhovali mnozí výletníci z Prahy natrvalo. Místo okrasných květin pěstovali ovšem nyní Pražané u svých vil, vilek a chat spíše zeleninu a zahradní altány ustupovaly králíkárnám nebo přímo krytům před očekávanými násilnostmi. Po skončení války nacházeli mnozí rekreanti svá venkovská sídla zcela zdevastovaná a před novými místními úřady museli obhajovat svá dávná vlastnická práva. Je dobré si tyto historie připomínat.

A když to po válce konečně vypadalo, že by venkovská rekreační idyla mohla opět pokračovat, přišel v roce 1948 Vítězný únor. Nejen velké vily, ale i menší vilky, domky, ba i chaty se staly nežádoucími buržoazními přežitky. Mnozí majitelé museli opět své rekreační stavby opustit. Další byli nuceni ve svých domech strpět dosazené nájemníky. Ne na několik let, ale tentokrát často na desítky roků. Teprve po roce 1989 se původní majitelé mohli vracet ke svým majetkům v plném původním rozsahu. Někteří se opět pustili s chutí do práce, jiní rezignovali. Ani tyto příběhy by neměly být zapomenuty.

¹ Dnes Hlavní nádraží

² Dnes Smíchovské nádraží

³ Již neexistující nádraží v prostoru Florence

Archivy a muzea skrývají nepřehledné množství informací. Oživit a doplnit je mohou pamětníci. Vzpomínají na své dětství, na rodiče, na prarodiče. Pamětníků je však stále méně. Pověstných za pět minut dvanáct už dávno odbilo. Ale pořád ještě žijí v letoviscích poslední svědkové let dávno minulých a téměř zapomenutých. Hledali jsme je především v pražském okolí. Ne snad proto, že by více či méně proslulá letoviska nevznikala i ve větší vzdálenosti od hlavního města. Ale Praha není jen pověstnou matkou měst. Od 70. let 19. století do 40. let 20. století byla i centrem, kde se fenomén letovisek zrodil a kde vznikla jejich nejhustší síť. Potštein pod Orlickými horami, Richardov u Plzně, Babylon u Domažlic a další lokality samozřejmě nepodceňujeme, ale těžištěm našeho zájmu bude okruh do 30 km od centra Prahy.

Milostivé osvobození od daně číňžovní

„Slavné c. k. okresní hejtmanství na Smíchově! Podepsaná prosí o milostivé osvobození nově postaveného rodinného domku č. 67 ve Všenorech od daně činžovní na 12 po sobě jdoucích roků. Do přílohy přikládám: 1. Povolení ku stavbě, 2. Vysvědčení o dokončené stavbě, 3. Povolení k obývání. Františka Včeličková, maj. domu, bytem Smíchov čp. 1010. Na Smíchově dne 21. září 1910.“

Prvým krokem k tomu, aby se měšťan mohl začít pravidelně rekreovat na venkově ve vlastním stavebním objektu, byla koupě pozemku a výstavba rekreační stavby. Stejně jako dnes i před sto a více lety bývala koupě pozemku stvrzena kupní smlouvou, stavbu musel někdo povolit, vyprojektovat, zkolaudovat. Dokumentů vznikalo mnoho a bývaly ukládány na nejrůznějších místech – v rodinných archivech majitelů, v archivech stavebních firem, v archivech příslušných obecních úřadů... a jejich osud býval rozmanitý. Pátrat po sto i více let starých dokumentech může být složité a nezřídka bývá i bezvýsledné. Je však jedna instituce, která své doklady vždy shromažďovala a střežila velmi pečlivě a ve vzorném pořádku – finanční neboli berní úřady. Zemská finanční ředitelství podléhající Ministerstvu financí byla v českých zemích zřízena v roce 1850. Pro nás je důležité, že správou přímých daní, jejichž součástí byla i *daň domovní*, byla pověřena nejprve okresní hejtmanství. Pomocnými a výkonnými úřady berní správy se v roce 1850 staly berní úřady, organizované podle berních okresů. V roce 1919 byly pověřeny výběrem přímých daní berní správy. Letoviska, která nás v pražském okolí nejvíce zajímala, se nacházela v okresech spadajících pod působnost berní správy Hořovice, Smíchov, Vršovice a Poděbrady.

Nejspolehlivějším a zároveň také nejbohatším zdrojem poznatků o dávných stavebních aktivitách jsou žádosti o daňové úlevy, resp. o odložení platby domovní daně. Nebylo nikterak složité žádost podat. Kdo si nevěděl rady, snadno našel pomoc. Například publikace *Rodinný dům. Praktický rádce pro každého, kdo zamýšlí vlastní bydlo si zřídit nebo zřízené již chce zdokonalit* od autorů Kafky a Králíčka z roku 1929 na stranách 683–685 uvádí: „Nové stavby, které byly stavebně dokončeny v letech 1926–1929, osvobozeny jsou od domovní daně činžovní a třídní na 25 let, domy s malými byty a provozovny na 35 let. Osvobození toto není nijak automatické, nýbrž dlužno o ně včas zažádati u berní správy nebo berního úřadu, v jehož obvodu dům stojí. K žádosti té musí býti přiloženo: 1. úřední povolení stavební, 2. úředně potvrzený plán stavební, 3. úřední potvrzení o dokončení stavby a 4. popis domu. Za účelem popisu domu pořídíme si na okresním úřadě blanket, jehož rubriky jest náležitě vyplniti.“

Žadatelé se zpravidla odvolávali na znění příslušných stavebních zákonů. Například na zákon o stavebním ruchu z 28. 12. 1911 č. 242, zákona ze 7. 3. 1924 § 7 č. 58 sb., zákona ze 7. 4. 1927 č. 44. Formulace žádostí bývaly různé. Františka Včeličková žádala „o milostivé osvobození nově postaveného rodinného domku č. 67 ve Všenorech od daně činžovní“. Prof. Ing. Karel Porsch ze Smíchova zase v žádosti o odložení daně z novostavby své chaty v Dobřichovicích napsal v roce 1935: „... používaje dobrodiní, jež mně zákon ze dne 15. června 1927 v č. 76 Sb. z. a. n. (§§ 134 až 142) umožňuje...“

Důležité je, že každá žádost obsahovala jméno a příjmení stavebníka, jeho domovskou adresu, číslo popisné stavby a číslo stavební parcely. Dále datum zahájení stavby, dokončení stavby a zahájení užívání stavby. A jak bylo uvedeno výše, pravidelnou součástí

dokumentace bývaly rovněž stavební plány a popis jednotlivých částí stavby. Kromě toho také název stavební firmy provádějící stavbu a spíše v ojedinělých případech i název architektonické kanceláře vytvářející stavební projekt.

Další, doplňující údaje můžeme čerpat v obecních kronikách, v archivech obecních úřadů, například v zápisech z jednání obecního zastupitelstva. To však bývají prameny značně torzovité, žádný ucelený obraz o vývoji příslušného letoviska z nich zpravidla nesestavíme.

Podstatně spolehlivější bývají prameny kartografické neboli historické mapy a plány. Základním zdrojem poznatků jsou řady katastrálních map. Užitečné je začít nejstaršími katastrálními mapami – stabilním katastrem, který v českých zemích shrnoval údaje o veškerém půdním fondu v první polovině 19. století. Jedná se o mapy v měřítku 1 : 2 880, které s neobyčejnou přesností zachycují stav půdního fondu v Čechách v letech 1826–1843, na Moravě a ve Slezsku v letech 1824–1836. Mapy jsou velmi přesné, triangulační síť pro toto mapování byla vyměřena v letech 1826–1840. Studovat mapy stabilního katastru je nejenom velmi zajímavé, ale především velmi poučné. Vznikaly totiž v době, kdy v českých zemích nestálo ještě ani jedno jediné letovisko. Srovnání s mladšími katastrálními mapami z druhé poloviny 19. století nebo z prvních desetiletí 20. století proto velmi názorně ukazuje, jaké rozlohy zejména polí, luk a pastvin, v menší míře i lesů, rekreační výstavba postupně pohlcovala. Orientace v katastrálních mapách je poměrně jednoduchá. Po celá desetiletí, resp. dodnes si zachovávají stejné jednotné měřítko 1 : 2 880, číslování parcel je nezdědka dodnes odvozeno od prvotního číslování v první polovině 19. století. Nemluvě o tom, že nejstarší mapy stabilního katastru jsou svého druhu nádherná, barevná umělecká díla. Pole jsou žlutá, pastviny, louky, sady v různých odstínech zelené, lesy šedé, cesty hnědé, voda modrá... radost pohlédět.

Prostudovat zevrubně všechna historická letoviska v pražském okolí by byla práce pro početný badatelský tým na dlouhá léta. V řadě případů jsme proto spoléhali na výsledky práce jiných badatelů. Jenom v obecné rovině se proto budeme věnovat například Roztokům u Prahy, Řevnicím, Jevanům nebo Černošicím. Jádrem knížky vychází z práce historiků a studentů Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v uplynulých deseti letech. Zatímco jiné badatelské týmy se věnovaly především době luxusních letovisek pražských elit v 19. a na počátku 20. století, my jsme se zaměřili naopak na detailní poznávání vývoje letovisek v době meziválečné. Bohatí továrníci, bankéři, advokáti a univerzitní profesori sice z letovisek po roce 1918 neodešli. Ale jak jsme naznačili již v úvodní kapitole, své volné chvíle od 20. let trávili ve společnosti malých živnostníků, nižších úředníků, řemeslníků a dělníků. A pod okny vil, vilek, domků a chat spořádaných rekreantů se každou sobotu a neděli proháněly bujaré party nevázaných trampů. Velmi výstižně popsali atmosféru těchto letovisek například Jaroslav Žák a Vlastimil Rada v půvabných knížkách *Vzpousta na lodi Primátor Dittrich* a *Dobrodružství šesti trampů*.

Náš výběr letovisek byl do jisté míry náhodný, a ještě větší podíl náhody sehrál roli při hledání pamětníků ochotných vyprávět příběhy svých vil, domů a chat. Na průsečíku systematického studia a nevyzpytatelných náhod se nakonec ocitlo jedenáct letovisek, kolem nichž se naše knížka bude ovíjet a odvíjet: v údolí dolní Berounky Zadní Třeboň, Hlásná Třeboň, Lety, Dobřichovice a Všenory, na soutoku Vltavy a Sázavy Pikovice a Hradištko, na potoce Mnichovce Božkov u Mnichovic a Senohraby, na železniční trati Praha–Olomouc Klánovice a v labské rovině Hrabalovo Kersko.

Již staří v Římané

Již dlouhou řadu století platí, že počátky evropské civilizace a kultury odvozujeme od starověkého Řecka a Říma. A nejinak tomu je, hledáme-li počátky rekreačních vilových kolonií, villegiatur.

Na to, aby mohla vzniknout myšlenka příměstské rekreační kolonie, je třeba existence protikladu město – venkov. Musí existovat město, kde jeho obyvatelé – měšťané – trvale žijí a pracují. A musí existovat venkov, kde naopak žijí a pracují venkované. Je také důležité, aby město bylo hodně veliké, čím větší, tím lepší. A dále by město mělo být rušné, čím rušnější, tím lépe. To proto, aby se uvnitř žijící měšťané mohli ve městě cítit uvězněni a unaveni pohybem, hlukem a spěchem, neustávajícím ve dne ani v noci. A ještě lépe je, když je ve městě nečistý vzduch, špinavá a zapáchající voda, málo nebo vůbec žádná zeleň a jeho obyvatelé jsou průběžně postihováni epidemiemi cholery, úplavice, tyfu, tuberkulózy a bůhvíčeho ještě.

V takovém případě je pravděpodobné, že měšťan zatouží z města unikat do prostředí, které se mu jeví jako pravý opak místa, kde žije. Na venkov: tam je klid, čistý vzduch, čistá voda, všude samá zeleň, pole, louky, pastviny, zahrady, lesy... Rytmus života podléhá poklidnému rytmu střídání ročních období. Život se odehrává ve dne, v noci všechno spí. Alespoň tak se to obyvateli velkoměsta v jeho představách jeví. A takový také venkov chce mít.

Je nesnadné určit, kdy a kde si první měšťan na zemi pořídil venkovské rekreační sídlo. Nejstarší města doložená archeologickými výzkumy na Předním východě existovala již v mladší době kamenné, tedy v 9.–8. tisíciletí před naším letopočtem. Žily v nich odhadem tisíce obyvatel ve stovkách domů. Od té doby se ve Středomoří a v Mezopotámii vystřídal mnoho městských civilizací. Ovšem první důkladné poznatky o idealizaci venkova a venkovských rekreačních sídlech máme až z prostředí antického.

Za zakladatele *bukolické poezie* (básně idealizující pastýřský, venkovský život) je považován řecký básník Stesichors, původem ze Sicílie, který žil v 7. století před naším letopočtem. Tvůrcem žánru *idyly* (krátké básně z venkovského prostředí) byl Theokritos ze Syrakus ve 3. století před naším letopočtem. A samozřejmě je třeba připomenout římského básníka Vergilia, který v 1. století před naším letopočtem vytvořil žánr *eklogy*, krátké básně opěvující harmonii pastýřského života.

Starým Římanům ovšem nestačilo jen snít a číst básně. Marcus Tullius Cicero (106–43 před naším letopočtem), římský politik a vědec, vlastnil devět venkovských vil, například v Tusculu nedaleko Říma. Plinius mladší (61 – asi 113 našeho letopočtu), římský právník, užíval tři nebo čtyři venkovské vily, například v Laurentiu na mořském pobřeží jihozápadně od Říma. Vyhlášená římská letoviska se nacházela také v Neapolském zálivu. Například Baia Domicia, dnes částečně zatopená mořem. Na ostrově Capri si nechal císař Tiberius (42 před naším letopočtem – 37 našeho letopočtu) postavit honosnou vilu Jovis.

Ovšem po pádu Římské říše měli Římané i barbaři několik století zcela jiné starosti než jak si užívat chvíle volna na venkově. Dávný věhlas antických rezidencí ožil znovu až v renesanci. Za klasika renesanční venkovské architektury je považován italský architekt a teoretik architektury Andrea Palladio (1508–1580). Jeho vila Rotonda u Vicenzy z let 1566–1571 byla pak dlouhá století hojně napodobovaným vzorem ideální venkovské vilové architektury.

A nezahláli ani bohatí investoři a jejich architekti v českých zemích. Nemálo stromů a nepřístupných hradů bylo v období renesance přestavěno na honosná venkovská sídla s nádhernými zahradami – například v Českém Krumlově nechal Vilém z Rožmberka

(1535–1592) přebudovat na rozsáhlý zámek původní hrad založený rodem Vítkovců již před rokem 1250. Jindřichův Hradec, hrad založený pravděpodobně Přemyslem Otakarem I. v první polovině 13. století, nechali na rozsáhlé renesanční sídlo přestavět v 16. století páni z Hradce. Ale stavěly se i malé letohrádky. Například císař Ferdinand I. nechal v letech 1555–1556 postavit v lese nad vsí Liboc u Prahy letohrádek Hvězda. Ve Veltrusích nechal Václav Antonín hrabě Chotek v první polovině 18. století postavit zámek s francouzskou zahradou a rozsáhlým anglickým parkem.

Některé venkovské zámky se nacházely velmi daleko od domovských sídel svých majitelů. Například zámek Kynžvart z let 1828–1839 Václava Klemense Metternicha. Nebo zámek Ratibořice přestavěný v letech 1810–1812 a 1825–1826 Kateřinou Vilemínou vévodkyní Zaháňskou a Kuronskou. Jiné si aristokraté nechali vybudovat doslova za humny svých stálých sídel. Na dohled od Prahy, na pravém vltavském břehu, nechal uprostřed vinice postavit v letech 1679–1685 vilu Troja Václav Vojtěch hrabě ze Šternberka. Vilu Musaion, známou dnes jako letohrádek Kinských, vyprojektoval pro své zaměstnavatele v letech 1827–1837 na pozemcích bývalých vinic knížecí architekt Heinrich Koch na svazích Petřína, hned za pražským opevněním.

¹ Ruiny letního sídla císaře
Tiberia na ostrově Capri

Archiv Václava Matouška

**v
šlechtic
podnikatelem
– podnikatel
šlechticem**

V polovině 18. století začal na britských ostrovech složitý a zároveň rychlý, až překotný proces průmyslové revoluce. Charakterizován bývá jako přechod od rukodělné řemeslné výroby v řemeslnických dílnách a manufakturách k tovární velkovýrobě. Technické inovace, síla strojů, promyšlená dělba práce a rozsáhlé organizační změny rychle proměňovaly nejen výrobu zboží, ale i těžbu surovin, práci v zemědělství a způsoby dopravy. Zásadní změny hospodářské působily i zásadní změny v dalších sférách života společnosti. Proto se období 18., 19. a prvních desetiletí 20. století také charakterizuje jako epocha postupné proměny společnosti agrární, venkovské a feudální ve společnost industriální, městskou a občanskou. Zkráceně se hovoří o procesech komplexní modernizace společnosti. Do českých zemí dorazila vlna inovací ze západu v první čtvrtině 19. století.

V roce 2008 uspořádala Ostravská univerzita konferenci nazvanou *Šlechtic podnikatelem – podnikatel šlechticem. Šlechta a podnikání v českých zemích v 18.–19. století*. Předmětem odborné diskuze byla šlechta jako moderní podnikatel a jako představitel dobové elity habsburské monarchie. Na druhé straně se v centru zájmu ocitli úspěšní podnikatelé snažící se prostřednictvím nobilitací proniknout do stále ještě velmi prestižní šlechtické společnosti. Jinak řečeno, účastníci konference se snažili postihnout, jak probíhaly snahy naskočit v prostředí rakouské, později rakousko-uherské monarchie do pádícího vlaku modernizace nesené inovacemi průmyslové revoluce. Organizátoři konference se snažili na tyto problémy upozornit a pojmenovat je. Otevřeli tak téma, které zaměstnává badatele dodnes.

Šlechtici byli v 19. století postaveni před problémem, jak skloubit péči o jasně vymezené rodové državy s průmyslovým podnikáním, které ze své podstaty nezná hranic. Příkladem může být pokus o vybudování koněspřežné železnice z Prahy do Plzně společně s šesti příslušníky rodové šlechty: knížetem Karlem Egonem II. Fürstenbergem, hrabětem Karlem Clam-Martiničem, hrabětem Kašparem ze Šternberka, baronem Václavem Karlem Hildprantem, baronem Evženem z Vrbna a knížetem Václavem Lotharem Klimentem Metternichem. Jednání i terénní práce se vlekly od roku 1825 až do roku 1830, kdy byl zprovozněn jediný úsek na panství Fürstenbergů. A ani ten nepřežil rok 1873.

Neurození podnikatelé ohledy na rodové majetky brát nemuseli. Ale v případech, kdy bohatstvím, mocí a společenským vlivem skutečné aristokraty dostihli a nejednou i předčili, stáli zase před jiným problémem. A tím byl v prostředí monarchie závažný nedostatek šlechtických atributů. Například šlechtické tituly. Faktická privilegia šlechty v rakouské monarchii sice vážně narušil již zákon o zrušení poddanství ze 7. září 1848, ale i dlouho poté si šlechtický titul uchovával velký společenský význam. Významní podnikatelé z řad měšťanstva proto po aktu nobilitace – povýšení do šlechtického stavu – toužili celou druhou polovinu 19. i v prvních letech 20. století.

Vývoj nobilitace od středověku až po období modernizace popisuje řada odborných studií. Například Jan Županič, specialista na novověké nobilitace a tzv. novou šlechtu v českých zemích, uvádí: „Šlechtický titul byl většinou oceněním dlouholetých věrných služeb zasloužilých jedinců. (...) V období 1701–1918, tedy během 217 let, došlo k celkem 12 408 stavovským povýšením.“

Životnímu stylu aristokracie se ovšem bylo možné přiblížit i koupí nebo výstavbou šlechtického sídla. Národním příkladem může být rod úspěšných a bohatých pražských průmyslníků Ringhofferů. Na počátku byl František Ringhoffer, kotlář z Müllendorfu v Burgenlandsku (dnes na východě Rakouska), který koncem 18. století založil v Praze dílnu

na výrobu pivovarských kotlů. Jeho syn Josef Ringhoffer založil v městečku Kamenici (jihovýchodně od Prahy) mědikoveckou dílnu. Jeho syn František II. Ringhoffer (1817–1873) provozy v Praze i v Kamenici rozšířil a kromě toho v roce 1852 založil na Smíchově strojírnou na výrobu železničních vagonů (dnes na místě bývalé továrny, pár kroků od křižovatky Anděl, stojí obchodní dům). Za zásluhy o rozvoj průmyslu (smíchovská vagonka byla nejvýznamnějším podnikem svého druhu v habsburské monarchii) a za svou politickou činnost (byl mimo jiné starostou Smíchova) byl v roce 1872 císařem Františkem Josefem I. povýšen do šlechtického stavu a obdržel titul baron. Jako potvrzení svých společenských ambicí koupil v roce 1860 v Kamenici zámek. V roce 1869 přikoupil nedaleký zámek v Lojovicích a v roce 1870 i zámek ve Štíříně.

František II. baron Ringhoffer ovšem nebyl zdaleka jediný úspěšný podnikatel, který si po vzoru soudobých aristokratů pořídil na venkově honosné letní sídlo. Již v roce 1844 zakoupili bratři Kleinové, významní podnikatelé v oboru výstavby železnic, zámek v Loučné nad Desnou. Jeden z bratrů, Albert, byl v roce 1858 povýšen do šlechtického stavu. František Xaver Horský, neobyčejně úspěšný podnikatel v zemědělství, byl povýšen do šlechtického stavu v roce 1873. Ale již v letech 1865–1866 si nechal v Býchorech u Kolína vystavět novogotický zámek Horskýsfeld. K novodobým zámeckým pánům musíme počítat i slavného architekta a mecenáše Josefa Hlávku. Zámek Lužany koupil v roce 1866 od Františka II. barona Ringhoffera pro svou matku, která pocházela z nedalekých Přestic. O tři roky později se uchýlil do Lužan sám architekt, aby se zde mohl v klidu zotavovat z těžké nemoci. Na tradici novorenesančních vil navázal svobodný pán Vojtěch II. Lanna, povýšený do šlechtického stavu v roce 1908. Tento významný podnikatel, mimo jiné v oboru výstavby železnic, si nechal nejprve v roce 1868 postavit honosnou novorenesanční vilu za tehdejší hranici Prahy, v Bubenči. V letech 1872–1875 pak rozšířil svůj majetek o další letní vilu – v Gmundenu, v Horním Rakousku, odkud rod Lannů pocházel.

La Rotonda

Vila Lanna

Hvezda

Thermy

Strž

Maleč

1874

Završení první etapy průmyslové revoluce kladou v českých zemích historici do 60.–70. let 19. století. Strojová výroba v továrnách, parní stroje na železnicích i na řekách, prudký rozvoj těžby uhlí, železné rudy a dalších surovin, stroje v zemědělství... to vše přestalo být po polovině 19. století udivující novinkou a stalo se každodenní samozřejmostí. České země náležely od samého počátku průmyslové revoluce k průmyslovější a modernější části monarchie. Nelze si samozřejmě představovat, že výdobytky průmyslové revoluce a celkové modernizace byly patrné v Čechách od počátku na každém kroku. K nejprůmyslovějším částem země patřilo střední a dolní Polabí, oblast pod Krušnými horami, Liberecko, Plzeňsko, Kladensko. Výjimečné postavení nejdůležitějšího průmyslového velkoměsta si v Čechách rychle budovala Praha. A zejména v těchto oblastech se postupně vytvářela poměrně početná vrstva městského obyvatelstva, která nebyla svázána s feudálním systémem ani jako rodová aristokracie, ani formou příslušnosti k „nové šlechtě“.

Abychom zbytečně neztráceli čas hledáním slov pro děje již opakovaně podrobně prostudované a výstižně popsané, použijme několik citací z díla historických sociologů Jany Machačové a Jiřího Matějčka *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781-1914* z roku 2010: „V druhé polovině 60. let a v následujícím třiletí nastal vrchol gründerké epochy – rychlé zakládání průmyslových podniků, ale i bankovní a dopravní infrastruktury. (...) V „terénu“ rychle začaly vznikat střední podniky: mechanizované tkalcovny, potravinářské závody. (...) Ve větších a velkých městech strojírný. (...) Podstatně rychleji, než dříve rostla sociální skupina továrníků, stoupal počet administrativního úřednictva. (...) V úspěšných velkých podnicích byly na vyšších a vysokých úřednických místech slušné platy (až přes 100 000 zl ročně). Rozvoj třetí sféry (služeb) byl závislý především na industrializaci, s níž souvisela jak „advokátská“ a „inženýrská“, tak „lékařská“ revoluce. (...) Nárůst buržoazie a její bohatnutí umožňovaly, aby ve velkých městech a metropolích mohlo být v průběhu poslední čtvrtiny století stále více bohatých advokátů a lékařů, nakladatelů, vydavatelů časopisů a žurnalistů, profesionálních umělců a profesionálních politiků. (...) Střední vrstvy i jejich nejvyšší složky dospěly do stadia blahobytu, který také dávaly najevo a vychutnávaly si jeho příjemnosti. Začínalo se jezdit na letní byt, bohatí k moři a na cesty do ciziny.“

Zatímco rodová aristokracie a podnikatelské elity byly nuceny stále do jisté míry opatrně přešlapovat na prostoru vymezeném doznívajícími tradicemi feudální společnosti a prudkým tempem všeobecných modernizací, o stupínek níže na společenském žebříčku rostla a sílila vrstva svým způsobem mnohem svobodnějších příslušníků vyšší střední třídy. Poměrně hodně bohatých, ale zatím méně viditelných. Ti na psané i nepsané zákony monarchie nemuseli brát tak velký ohled jako nejvyšší elity. Ale

1 Podstatnou měrou přispěl k obchodu s pozemky patent o zrušení poddanství podepsaný císařem Ferdinandem I. 7. září 1848. V roce 1867 zákon č. 142 o všeobecných lidských právech potvrdil, že „jakýkoliv poddanský svazek je navždy zrušen“. Trvalo však ještě řadu let, než se poddaní ze svých povinností vůči šlechtě vykoupiili...

všímavým očím tržní ekonomiky neunikli. Volný čas a touha měšťanů po odpočinku na venkově se ve 2. polovině 19. století staly předmětem podnikání. Zrodil se rekreační průmysl.

Podnikaví jedinci začali bohatým měšťanům nabízet v příměstské venkovské krajině přiměřený a bez větší námahy dosažitelný luxus. Majitelé panství, jednotliví sedláci, ale i obecní zastupitelé vyčleňovali části zemědělské půdy k parcelaci na stavební pozemky.¹ Buď sám majitel, nebo developer tato pole, louky, pastviny a někdy i části lesa rozčlenil na pozemky uspořádané přehledným ulicovým způsobem. A pak už se jen čekalo na kupce. Někdy developer hned na jednotlivých parcelách

stavěl vily – letohrádky, nezřídka připomínající romantické zmenšeniny skutečných velkých aristokratických zámků a vil. Nenabízel pak jen stavební parcely, nýbrž i hotové stavby ke koupi nebo k pronájmu.

Aby se měšťané cítili na venkově dobře, pravidelně byly součástí těchto zahradních městeček odpočinku a luxusu restaurace, hotely, penziony, tenisové kurty a koupaliště – v dobové terminologii „říční lázně“. Ostatně substantivum lázně a adjektiva lázeňský, zdravý, ozdravný byly klíčovými výrazy při propagaci každého letoviska. Reklama lákala měšťany v letoviscích na zdravý vzduch, zdravé koupele, zpravidla v řece, nebo alespoň v potoce či v rybníku. Samozřejmostí byl ozdravný sluneční svit a uzdravující pramenitá voda. Každé letovisko bylo svou podstatou vzdušné a sluneční lázně a každý lokální pramen byl léčivý.

Nikoliv náhodou začala první vlna zakládání elitních rekreačních *villegiatur*² neboli vilových letovisek ve třetí čtvrtině 19. století. Tehdy, jak zdůrazňuje historik Otto Urban v díle *Kapitalismus a česká společnost*, „přechodné období vzájemného prolínání pozdně feudálních a kapitalistických vztahů jednoznačně skončilo“. Ekonomicky lze toto období charakterizovat jako doslova překotný rozvoj, provázený emancipací české buržoazie. Politicky, resp. státoprávně se jednalo o období formování konstituční monarchie, jejímž základem byla únorová ústava z roku 1861, na niž navazoval komplex zákonů z 21. prosince 1867. Základní buržoazní občanská práva byla obsažena v zákonu č. 142: formální rovnost všech občanů v přístupu k veřejným úřadům, svoboda osoby, majetku a vlastnictví, petiční a shromažďovací právo, svoboda projevu, rovnost všech národů a jejich právo na pěstování jazyka a národnosti atd.³

Podle současných poznatků byl prvním, nebo alespoň jedním z prvních podnikatelů v oboru výstavby letovisek v pražském okolí měšťan Jan Noltsch (později se psal také jako Nolč), majitel panství Všenory. Ve spolupráci se svým přítelem, stavitelem Augustem Víškem z Královských Vinohrad, začal ve Všenorech budovat první villegiaturu v roce 1874. Proč právě v roce 1874? Domníváme se, že důvody byly především dva. Výše zmíněné vyvrcholení buržoazní revoluce doprovázené „překotným zakládáním buržoazie“ a „zdánlivě neomezenými možnostmi investovat kapitál kdykoli, kdekoli a kamkoli“ (Urban) bylo provázeno řadou dílčích hospodářských krizí. Tuto sérii zahájil známý krach na vídeňské burze v pátek 9. května 1873. Co radí obvykle finanční poradci v případě krize? Máte-li možnost, investujte do nemovitostí! A již víme, že vyšší střední vrstvy možnosti měly.

A tak navzdory (nebo právě díky?) zániku 80 % bankovních ústavů v českých zemích hned v letech 1873/74 a následně vlně bankrotů v letech 1877/78, navzdory agrárním krizím v letech 1873–1878 a 1879–1904, navzdory tomu, že hospodářská krize dosáhla nejhlubší úrovně v roce 1875, základ soustavy letovisek v pražském okolí byl položen v 70.–90. letech 19. století. Vzápětí po letovisku všenském vzniklo vilové letovisko v sousedních Dobřichovicích, v nedalekých Řevnicích a na počátku 80. let ještě v Černošicích. Severně od Prahy se zformovala osamocená vilová enkláva v Roztokách u Prahy. Při jižním okraji

2 Doslovný překlad italského výrazu „villegiatura“ zní „pobyt ve vile“, volně rekreace, dovolená. V odborné historické literatuře se pojem villegiatura používá někdy jako synonymum pro historické vilové letovisko z 19. a počátku 20. století.

3 Formování prvních villegiatur spadá do období vyvrcholení procesu „národního obrození“. Připomeňme, že Národní divadlo bylo otevřeno v roce 1881 (kdy se formovala např. villegiatura černošická) a Národní muzeum, existující od roku 1848, dostalo novou budovu na Václavském náměstí v roce 1891 (kdy vznikala např. villegiatura senohrabská).

Prahy byla v úzkém údolí Zátíšského potoka založena villegiatura Hodkovičky. Směrem východním v 80. letech Klánovice, směrem západním v 90. letech Nouzov. Směrem jiho-východním v 90. letech Senohraby.

Zakládání villegiatur v českých zemích, resp. především v pražském okolí nebylo v tehdejší Evropě jevem ojedinělým. Naopak, na příkladu širšího okolí Vídně stejné společenské trendy popsal rakouský badatel Hanns Haas již v roce 1992. Dodnes je i u nás dobře známé letovisko Semmering, vzdálené od Vídně 60 km. Další rakouský badatel, Géza Hajós, použil v roce 1982 v souvislosti s budováním rekreačních obydlí vídeňských měšťanů na venkově výraz „Verhüttelung der Landschaft“. Volně bychom ho snad mohli přeložit jako „zaplnění krajiny chatami“ (byť se jednalo většinou o vily a vilky).

Podobně jako vídeňští měšťané expandovali i příslušníci pražských elit také do vzdálenějších oblastí. Nejznámější a nejdůkladněji prozkoumané letovisko Pražanů pod Orlickými horami vzniklo v 80. letech v Potštejně, 150 km vzdušnou čarou od Prahy. Další se začala formovat například jižně od Tábora, v Plané nad Lužnicí, 90 km od Prahy.

Zajímavým, ač ne zcela běžným příkladem uzavřené rodinné villegiatury je Richardov na Plzeňsku. Na počátku, snad v roce 1848, koupil plzeňský měšťan František Vojtěch Svátek 15 km severovýchodně od Plzně na pravém břehu Berounky (v blízkosti obce Sedlecko) mlýn Telín, aby po vzoru rodové aristokracie začal na venkově hospodářsky podnikat. Mlýn přestavěl na hamr („lopatárnu“, tedy kovárnu na výrobu drobného zemědělského náčiní). V blízkosti mlýna zakoupil zemědělské pozemky, které částečně proměnil (k nelibosti místních obyvatel) na sady a zahrady. A v bezpečné vzdálenosti od řeky nechal postavit patrový dům, který sloužil jako správní centrum hospodářského provozu, zároveň jako sklad materiálu – a také, v letním období, jako letní sídlo Svátkovy rodiny. Celý hospodářský komplex nazval Svátek na počest svého syna „Richardov“.

Rodina se postupně rozrůstala, letní sídlo bylo stále těsnější. Zlomovým okamžikem vývoje letního sídla byla povodeň v roce 1890, která zničila vše v dosahu říčního koryta, včetně dosavadního letního sídla. Svátkovi potomci se proto rozhodli přesunout na pozemky na říční terase. Od roku 1893 potom společně trávili letní měsíce v nových letních vilách – každá rodina ve své vlastní. Nejprve se jednalo o vily tři, později vznikly ještě další dvě. Stejně jako jiné soudobé villegiatury i tato soukromá, rodinná byla vybavena tenisovým hřištěm a kuželníkem. Dodnes je celý vilový soubor ve vlastnictví jediné rozvětvené rodiny.

Kromě restaurace, hotelu, koupaliště a tenisových kurtů bylo samozřejmostí i propojení letoviska s nejbližším městským centrem železnicí. I když oproti západní Evropě byla výstavba železničních tratí v habsburské monarchii opožděná, základ železniční soustavy v českých zemích byl položen mezi lety 1842–1851. Prudký rozvoj železnice následoval v letech 1866–1875. Oblast dolní Berounky byla pohodlně dosažitelná Západní dráhou z roku 1862. Senohraby byly na Dráze císaře Františka Josefa z roku 1871, kterou bylo možné dále dojet až do Plané nad Lužnicí. Zde se na břehu Lužnice začala villegiatura formovat již v roce 1878 na popud tábořských středoškolských profesorů a Jana Topinky, purkmistra pražského průmyslového předměstí Karlína. Do Roztok bylo možné cestovat Severní státní dráhou od roku 1851. Klánovice byly založeny na trase první parostrojní železnice v Čechách z roku 1845. K dopravě do Nouzova bylo možné využít železničního spojení od poloviny 50. let. V Potštejně byla železniční stanice otevřena v roce 1874.